

Τα ψηφιακά μέσα στην υπηρεσία(;) της ψαλτικής τέχνης	2
Τεχνο-λαγνεία & Τεχνο-φοβία.....	2
Η ιστορικότητα του ζητήματος	2
Η τεχνολογία και η ψαλτική τέχνη.....	3
Γενικές παρατηρήσεις	3
Εφαρμογές - Παραδείγματα.....	4
«Ιστορικά»	4
Σύγχρονα.....	5
Ενστάσεις - Πραγματικοί κίνδυνοι - Ποιμαντικές λύσεις	13
Εν κατακλείδι.....	17
Βιβλιογραφία	18

Τα ψηφιακά μέσα στην υπηρεσία(;) της ψαλτικής τέχνης

Τεχνο-λαγνεία & Τεχνο-φοβία

Οι (Νέες λεγόμενες) Τεχνολογίες, μέρος των οποίων είναι αυτά που ονομάζουμε *ψηφιακά μέσα*, προκαλούν ποικίλες αντιδράσεις, που μπορούμε να τις ταξινομήσουμε νοητά επάνω σε ένα ευθύγραμμο τμήμα. Στο ένα άκρο αυτού του συνεχούς βρίσκουμε τις αρνητικές προς την τεχνολογία στάσεις, τις τεχνοφοβικές, που είναι αρνητικές απέναντι σε κάθε τι που προέρχεται από τις σύγχρονες —αλλά και τις παλιότερες— τεχνολογικές εξελίξεις. Μάλιστα, αν θέλουμε να δαιμονοποιήσουμε εντελώς τη συζήτηση, τα αφορίζουμε με έναν λόγο ως «*εργαλεία του Διαβόλου*». Στο άλλο άκρο συναντούμε απόψεις που παρουσιάζουν την τεχνολογία σαν τη λύση για όλα τα προβλήματα, θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε τεχνολαγνικές. Όπως σε όλα τα ζητήματα, έτσι και σε αυτό θα πρέπει να αναζητήσουμε την αλήθεια κάπου στο ενδιάμεσο. Πάνω σ' αυτόν τον άξονα θα κινηθεί και η δική μου εισήγηση αφήνοντας να φανεί στο τέλος σε ποιο από τα δύο άκρα βρίσκεται πιο κοντά.

Μία ακόμη διευκρίνιση, πριν μπω στο θέμα μου:

Η ιστορικότητα του ζητήματος

Κάθε μεγάλη τεχνολογική επανάσταση αποτελεί στην εποχή της και για αρκετό καιρό «σημείον αντιλεγόμενον», καθώς αλλάζει τα ως τότε δεδομένα και παραδεδομένα και απαιτεί νέες προσαρμογές. Ιδιαίτερα στον χώρο των λεγόμενων ανθρωπιστικών επιστημών η επιφύλαξη απέναντι στο τεχνολογικά νέο είναι συνήθως δεδομένη και αναμενόμενη, ενώ στον χώρο των θετικών επιστημών η τεχνολογία γίνεται με περισσότερη άνεση δεκτή.

Ένα από τα πιο παλιά παραδείγματα που αναφέρεται στις σοβαρές επιπτώσεις της γραφής βρίσκουμε στον διάλογο του Πλάτωνα *Φαίδρος*. Εκεί ο Σωκράτης αφηγείται

την ιστορία του Αιγύπτιου θεού Θεουθ, ο οποίος μεταξύ των άλλων που ανακάλυψε πρώτος (λογαριασμούς, γεωμετρία, αστρονομία κ.λπ.) ήταν και η γραφή. Δείχνοντας την τέχνη του στον βασιλιά της Άνω Αιγύπτου Θαμού, υποστήριξε τη διάδοσή της στους υπόλοιπους Αιγυπτίους, καθώς *«το μάθημα τούτο, βασιλιά μου, θα κάμει τους Αιγυπτίους πιο σοφούς και το μνημονικό τους πιο καλό, γιατί για τη μνήμη και για τη σοφία βρέθηκε το φάρμακο»* (Φαίδρος 274ε), για να πάρει την απάντηση: *«τα γράμματα στις ψυχές εκείνων που θα τα μάθουν θα φέρουν λησμονιά, μια και αυτοί θα παραμελήσουν τη μνήμη τους, γιατί από εμπιστοσύνη στη γραφή θα φέρνουν τα πράγματα στη μνήμη τους απ' έξω με ξένα σημάδια, όχι από μέσα από τον εαυτό τους τον ίδιο»*. Κι αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα οι άνθρωποι να γίνουν δοκησίσοφοι («δοξόσοφοι»), παρά σοφοί (Φαίδρος 274ε-275b).

Το παράδειγμα δεν είναι τυχαία επιλεγμένο, καθώς το θέμα που συζητούμε, η σχέση τεχνολογίας και ψαλτικής, επαναφέρει την πολύ παλιά αυτή συζήτηση για τη σχέση προφορικού και γραπτού λόγου, μνήμης και «από στήθους» αφήγησης / μουσικής εκτέλεσης έναντι της «ανάγνωσης» του μουσικού κειμένου. Θυμίζει έτσι τη μεγάλη επιστημολογική διαμάχη για την προφορική και γραπτή παράδοση (και) της εκκλησιαστικής μας μουσικής και της ψαλτικής τέχνης. Όταν μάλιστα είπα σε κάποιον πολύ γνωστό πρωτοψάλτη ότι προτίθεμαι να ασχοληθώ στο συνέδριο αυτό με τη σχέση ψαλτικής τέχνης και ψηφιακών μέσων, μετά από ένα πρώτο ξάφνιασμα, μου λέει: *«Ναι, αλλά μέχρι το αναλόγιο!»*, θεωρώντας ότι από κει και πέρα είναι θέμα του ψάλτη —και μόνο— η προφορική απόδοση των ύμνων.

Η τεχνολογία και η ψαλτική τέχνη

Γενικές παρατηρήσεις

Ιστορικά διαπιστώνει κανείς ότι η ψαλτική τέχνη πάντα ενσωμάτωνε την τεχνολογία της εποχής, δείχνοντας μιαν εντυπωσιακή προσαρμοστικότητα στις νέες κάθε φορά συνθήκες. Αυτό συνέβη ήδη από την επινόηση της πέννας και της μελάνης, οπότε διευρύνθηκαν οι δυνατότητες του γραμνίσματος με το χέρι με το πέρασμα από τη γραφή με σκληρά υλικά, όπως το μάρμαρο και η γραφίδα, σε πιο μαλακά και ευέλι-

κτα και με τη δημιουργία διάφορων στιλ γραφής, όπως μαρτυρούν τα χιλιάδες μουσικά χειρόγραφα που βρίσκονται αποθησαυρισμένα στις διάφορες βιβλιοθήκες και αρχεία. Η μεγάλη επανάσταση με την εφεύρεση της τυπογραφίας έδωσε εντελώς νέες διαστάσεις και δυνατότητες στη γραπτή κυρίως εκδοχή της μουσικής/ψαλτικής τέχνης με την εμφάνιση ποικίλων «εργαλείων» του γραπτού μουσικού λόγου, όπως Αναστασιματάρια, Δοξαστάρια, Ανθολογίες, Πανδέκτες, Θεωρητικά βιβλία, που δόθηκε με την τυπογραφία η δυνατότητα να (ανα)παραχθούν.

Η επίδραση της τυπογραφίας στη γραπτή έκφραση της μουσικής βρίσκει την αναλογική της έκφραση στην επίδραση που άσκησε το ραδιόφωνο στον προφορικό μουσικό/ψαλτικό λόγο. Το ραδιόφωνο έδωσε τη δυνατότητα να ακουστεί στα πέρατα της γης η «ψαλτική φωνή» δημιουργώντας πολλές νέες κειμενικές ποικιλίες/δυνατότητες, όπως η ζωντανή ραδιοφωνική μετάδοση ιερών ακολουθιών ή ψαλτικών γεγονότων, οι κάθε είδους ειδικές μουσικοψαλτικές ραδιοφωνικές εκπομπές κ.λπ. Την κατάσταση αυτή ήρθε να διευρύνει η τηλεοπτική εικόνα: τηλεοπτικές πλέον μεταδόσεις ιερών ακολουθιών ή ψαλτικών γεγονότων με νέες δυνατότητες για τη μουσική/ψαλτική έκφραση.

Εφαρμογές - Παραδείγματα

«Ιστορικά»

Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας σύντομα αφήνει πίσω σχετικοποιώντας τις «νέες» εφευρέσεις κάθε εποχής και είναι δύσκολο άνθρωποι διαφόρων ηλικιών να συμφωνήσουν συγχρονικά τι είναι πράγματι νέο και τι έχει περάσει πλέον στην ιστορία της τεχνολογίας. Έτσι για κάποιους από μας σ' αυτή την αίθουσα στα χρόνια της νιότης μας ήταν αποκάλυψη το μαγνητόφωνο με τις μπομπίνες («καρούλια») ή το κασετόφωνο σύντομα αργότερα ως φορητά και εύκολα στη χρήση μέσα καταγραφής του ψαλτικού ήχου (ο δίσκος βινυλίου απαιτούσε συνθήκες εγγραφής σε studio), για να απαξιωθούν μέσα σε δυο-τρεις δεκαετίες, καθώς εκτοπίστηκαν από τον ψηφιακό δίσκο (cd) αρχικά και το flash disk (φλασάκι ή στικάκι, κοινώς) στη συνέχεια. Ευτυχώς πρόλαβαν αυτά τα «πρωτόγονα» πλέον για την εποχή μας τεχνολογικά μέσα να καταγράψουν φημισμένους ψάλτες και σπουδαίες εκτελέσεις, που και σήμερα τις ακούμε με πολύ ενδιαφέρον και προσοχή.

Στην ίδια αυτή «ιστορική» με την ανωτέρω έννοια κατηγορία εντάσσονται και οι ραδιοφωνικές ακροάσεις αμιγώς μουσικών εκπομπών, το *Ράδιο Σμύρνη* για παράδειγμα, για το οποίο μου αφηγούνταν ο δάσκαλός μου της ψαλτικής ότι το άκουγαν πολλοί ψάλτες της εποχής του για... επιμορφωτικούς σκοπούς —και ο νοών νοείτω.

Αλλά και στη γραπτή μορφή της εκκλησιαστικής μουσικής επενδύθηκε νωρίς η όποια νεότερη τεχνολογία με πρώτη τη χρήση του φωτοτυπικού μηχανήματος, το οποίο έχει αναπαραγάγει αναρίθμητα χειρόγραφα ή έντυπα μουσικά κείμενα για ποικίλη χρήση (μαθήματα, χορωδίες, αναλόγια). Είμαι από τη γενιά εκείνη που ξεκίνησε τη σπουδή της εκκλησιαστικής μουσικής αντιγράφοντας —ξέρετε, και με χρήση καρμπόν για πολλαπλά αντίγραφα— διάφορα κείμενα είτε από χειρόγραφα είτε από έντυπα και μπορώ να εκτιμήσω πόσο σημαντική ήταν η συμβολή και αυτής της απαρχαιωμένης πια τεχνολογίας.

Σύγχρονα

Η σύγχρονη ψηφιακή τεχνολογία, αυτό που συλλήβδην αποκαλούμε *ψηφιακά μέσα*, άλλαξε ριζικά όλα τα δεδομένα στην επικοινωνία και στη μετάδοση πληροφοριών και δεδομένων με προεξάρχον το Διαδίκτυο με τις νέες τεράστιες τεχνολογικές του δυνατότητες αλλά και με τους περιορισμούς που σχετίζονται με το ηλεκτρονικό υλικό και τις εφαρμογές, όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (email), τη σύγχρονη και ασύγχρονη διαδικτυακή επικοινωνία αλλά και τους πολλούς καινούργιους τύπους διαδικτυακών κειμένων. Αυτά θα προσπαθήσω να συνοψίσω στη συνέχεια σε σχέση με την ψαλτική τέχνη.

Το Διαδίκτυο έχει επηρεάσει και θα επηρεάσει ακόμη περισσότερο στο μέλλον κάθε είδους επικοινωνία και επαφή του ανθρώπου ξεπερνώντας και αφήνοντας μακράν πίσω του οποιαδήποτε άλλη τεχνολογική εφεύρεση του παρελθόντος. Κι ενώ θα περίμενε κανείς το Διαδίκτυο να λειτουργεί ομογενοποιητικά λόγω της παγκόσμιας επικράτησής του και της κυριαρχίας σ' αυτό της αγγλικής γλώσσας και συνεπακόλουθα του/των πολιτισμού/ών που αυτή εκπροσωπεί, φαίνεται να συμβαίνει και το αντίθετο: διευκολύνει —άρα και ενθαρρύνει— και την ανάδειξη της διαφορετικότητας και της τοπικότητας έτσι, που το τοπικό και το παγκόσμιο να συνυπάρχουν διεκδικώντας ίσους όρους παρουσίας.

A. Καταρχάς το Διαδίκτυο έχει διαμορφώσει έναν ιδιαίτερο τύπο επικοινωνίας, Netspeak τον αποκαλεί ο Crystal (Crystal, 2006) και είναι αυτό που συχνά αποκαλείται «Επικοινωνία μέσω υπολογιστή» [Computer-Mediated Communication (CMC)], με σαφείς διαφοροποιήσεις σε σχέση με τα παραδοσιακά μέσα επικοινωνίας, αρκεί να λάβει κανείς υπόψη του τις δυνατότητες επικοινωνίας μέσω email, chat ή και άλλων πιο σύγχρονων ακόμη επικοινωνιακών μέσων όπως το facebook και το twitter ή και τη δυνατότητα του χρήστη να χρησιμοποιεί ταυτόχρονα πολλά διαφορετικά κανάλια επικοινωνίας. Σε όλα αυτά έρχεται να συνεπικουρήσει η βελτίωση του «υλισμικού», του hardware. Πράγματι, η φορητότητα και η ευκολία στη χρήση των νέων μέσων αποθήκευσης (φορητοί δίσκοι αποθήκευσης τεράστιου όγκου δεδομένων, tablets, συστήματα αναπαραγωγής ψηφιακού ήχου) και νέων μέσων πολύ πιστής καταγραφής ήχου και εικόνας (ψηφιακοί καταγραφείς ήχου και εικόνας ή ακόμα και ένα «έξυπνο» τηλέφωνο /smart phone) στο αναλόγιο ή όπου αλλού υπάρχει ψαλτικό γεγονός εξασφαλίζει την εσασεί διατήρηση και αναπαραγωγή του εκτελούμενου μουσικού κειμένου. Ιδού, λοιπόν, με τα δεδομένα αυτά ένας μικρός κατάλογος ψηφιακών δυνατοτήτων που ανοίγονται σε έναν ψάλτη:

α) Θεματικοί ιστότοποι και ηλεκτρονικές πύλες: όλο και περισσότεροι σήμερα αναζητούν στον απέραντο χώρο του διαδικτύου ένα «δικό τους» χώρο, όπου θα συναντηθούν με ανθρώπους με τους οποίους μοιράζονται τα ίδια ενδιαφέροντα, ιδέες ή ανησυχίες. Οι ψαλτικές πύλες και οι ιστότοποι ψαλτικών συλλόγων ή μεμονωμένων ψαλτών ή μουσικόφιλων προσφέρουν έναν χώρο όπου θα βρει κάποιος ψάλτης ή μουσικόφιλος ό,τι μπορεί να τον ενδιαφέρει ή τον απασχολεί: α) forum με συντονιστές και κανόνες για οργανωμένη διαχείριση των κάθε είδους μουσικο-ψαλτικών συζητήσεων, ειδήσεις και ανακοινώσεις για ψαλτικά γεγονότα και νέες εκδόσεις, β) κείμενα και απόψεις για τη θεωρία και πράξη της ψαλτικής, γ) ηχογραφήσεις ψαλτών ή ψαλτικών γεγονότων, δ) μουσικά κείμενα κάθε είδους: έντυπα, χειρόγραφα, φυλλάδια (ειδικών ή σπάνιων) ακολουθιών, ε) θέματα τυπικού, υμνολογίας και ψαλτικής τάξης, στ) βιβλιοπαρουσιάσεις και βιβλιοκριτικές, ζ) θέματα τεχνολογίας και ψαλτικής, η) ζητήματα διδασκαλίας της ψαλτικής, και πολλά άλλα.

Η διαφοροποίηση αυτής της επικοινωνίας-συζήτησης σε σχέση με την παραδοσιακή είναι σαφής, καθώς αξιοποιούνται εδώ όλα τα πλεονεκτήματα της ψηφιακής τε-

χνολογίας με κυριότερο αυτό της πολυτροπικότητας των σύγχρονων μέσων. Η μέσω αλληλογραφίας ή του παραδοσιακού έντυπου περιοδικού λόγου (π.χ. ένα περιοδικό του τύπου: *Ψαλτικά Νέα*) επικοινωνία είχε στη διάθεσή της μόνο τον γραπτό λόγο· η ψηφιακή αντίστοιχη αξιοποιεί ασφαλώς τον έντυπο λόγο —αλλά με πολύ περισσότερες δυνατότητες πολυτροπικής έκφρασης (έντονα, πλάγια, μεγαλύτερα ή μικρότερα γράμματα, πολλές γραμματοσειρές, εύκολη εναλλαγή χρώματος και πολλά άλλα), αλλά έχει και τη δυνατότητα της ταυτόχρονης (ανα)παραγωγής εικόνας, κινούμενης εικόνας και ήχου.

Έτσι μια θεωρητική μουσικολογική αλλά με σαφείς ψαλτικές προεκτάσεις και ενδιαφέρον συζήτηση, για παράδειγμα: *Περί αναγραφής και εκτέλεσης των μελωδικών έλξεων* (<https://goo.gl/sCZqhC>), που αποτελεί ένα μόνο «νήμα» από τα δεκάδες θεωρητικά / πρακτικά ζητήματα που απασχολούν την ενότητα: *Διαστήματα και Μελωδικές Έλξεις* (<https://goo.gl/88UQ4h>), που με τη σειρά της συνιστά ένα μικρό μέρος της ευρύτερης θεματικής *Θεωρία και Πράξη της Ψαλτικής* (<https://goo.gl/78qs7s>) σε μια μουσικολογική διαδικτυακή πύλη (<http://analogion.com/forum/index.php>), συγκεντρώνει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, όπως δείχνουν οι αριθμοί: 498 θέσεις, ερωτήσεις, απαντήσεις, ανταπαντήσεις και σχολιασμοί, τα οποία «είδαν» 94.362 επισκέπτες του συγκεκριμένου «νήματος» (δεδομένα της 21ης Ιουνίου 2018).

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όμως, έχει ο τρόπος της όλης συζήτησης: υπάρχουν απόψεις και ισχυρισμοί για το θέμα, αντίκρουση αυτών με εμπειρικά αλλά και θεωρητικά επιχειρήματα σε έναν ενδιαφέροντα «διάλογο». Κατατίθενται αποσπάσματα από θεωρητικά βιβλία —μερικά από αυτά δυσεύρετα (εδώ η τεχνολογία του .pdf πράγματι προσφέρει μέγιστες υπηρεσίες), από χειρόγραφα θεωρητικά που η επιστημονική έρευνα βγάζει συνεχώς στο φως από τα καλά φυλαγμένα αρχεία των Ιερών Μονών κυρίως. Αναρτώνται, όμως, και εκτελέσεις (και εδώ οι ψηφιακές καταγραφές αλλά και τα λογισμικά επεξεργασίας τους με δυνατότητα αποκοπής μικρών συγκεκριμένων αποσπασμάτων τους προσφέρουν εξαιρετικά σημαντική βοήθεια) προς υποστήριξη των θεωρητικών ισχυρισμών, προς αντίκρουση άλλων, αλλά και προς επιβεβαίωση —για μας— ότι η ποικιλία και στο θέμα αυτό καλά κρατεί, καθώς αποδεικνύει την προφορικότητα της ψαλτικής παράδοσης και εμπλουτίζει την εμπειρία όλων των ενδιαφερομένων και ειλικρινώς προσερχόμενων στη συζήτηση με ακού-

σματα άλλων «ψαλτικών σχολών», αυτά που κοινώς καλούνται π.χ. «αγιορείτικο» ή ακόμα πιο συγκεκριμένα «καρεώτικο» ύφος, «πατριαρχικό» ή «αθηναϊκό» ύφος κ.λπ. Δυσκολεύομαι πραγματικά να φανταστώ πώς θα μπορούσαν να γίνουν όλα αυτά αλλιώς.

β) Βιβλιοθήκες μουσικών εντύπων. Μια πολύ σημαντική υπηρεσία των ψηφιακών μέσων τα τελευταία χρόνια είναι η ψηφιακή αποτύπωση, αποθήκευση και δωρεάν διάθεση όλου του πολιτιστικού μας αποθέματος. Θυμίζω εδώ και κεντρικές πρωτοβουλίες, όπως παλαιότερα της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» (<https://goo.gl/MKGkxs>) στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ και ειδικότερα του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ψηφιακή Σύγκλιση» για την καταγραφή όλου του πολιτιστικού αποθέματος της χώρας, αλλά και άλλων αποθετηρίων ψηφιακού υλικού που έχουν δημιουργήσει Πανεπιστήμια ή άλλοι πολιτιστικοί φορείς (π.χ. «Ανέμη», του Πανεπιστημίου Κρήτης <https://goo.gl/R4TVC7>). Η εκκλησιαστική μουσική δε θα μπορούσε να λείπει από αυτά τα αποθετήρια. Έτσι μπορεί να βρει κανείς ψηφιοποιημένα και διαθέσιμα όλα τα μουσικά βιβλία, μερικά από αυτά σπανιότατα, για να μελετήσει και θεωρητικά ζητήματα αλλά και για να βρει παλαιότερες εκδοχές μουσικών κειμένων και να διαπιστώσει ο ίδιος πώς εξελίσσεται η ιστορία της μουσικής μας.

Αυτή είναι κατά τη γνώμη μου μια ακόμα τεράστια συνεισφορά της ψηφιακής εποχής: τα ψηφιοποιημένα μουσικά κείμενα αποθηκεύονται και ανταλλάσσονται πολύ εύκολα, ακόμα και με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο· ενσωματώνονται είτε ολόκληρα είτε με κατ' επιλογήν επεξεργασία μέρη τους στην προσωπική μουσική βιβλιοθήκη του καθενός προς χρήση. Η τεχνολογία αυτή μας κάνει πιο «δοτικούς»: είναι χαρακτηριστικό και το ρήμα που χρησιμοποιείται (share = μοιράζομαι, κοινωνώ, αν προτιμάτε)· «μοιραζόμαστε» αυτό που έχουμε ή μας έχει δωρισθεί (έντυπο ή χειρόγραφο μουσικές σημειώσεις) χωρίς να το στερούμαστε. Κι αυτό αναπαράγεται και διαδίδεται προς ωφέλειαν πολλών.

γ. Προσωπικού χαρακτήρα βοήθεια. Σε προσωπικό-ψαλτικό τώρα επίπεδο τα ψηφιακά μέσα έχουν να προσφέρουν επίσης πολύ σημαντική συνδρομή. Η συγκρότηση μιας πλούσιας μουσικής βιβλιοθήκης, που να αποτελείται από περισσότερα του ενός βιβλία κάθε κατηγορίας και αναφοράς, είναι απαραίτητη για έναν «επαγγελματία» ψάλτη. Αυτό —εκτός από δαπανηρό— ήταν παλιότερα και κάποιες φορές ανέφικτο,

κυρίως για κάποια πολύ καλά βιβλία, τα συνήθως αποκαλούμενα «κλασικά» ή «παλιά», που ήταν εξαντλημένα και έπρεπε να περιμένει κανείς κάποια αναστατική έκδοση, για να τα αποκτήσει. Τώρα, αξιοποιώντας τα αποθετήρια στα οποία αναφέρθηκα και τη συνεχώς εντεινόμενη και διεθνώς ψηφιοποίηση και δωρεάν διάθεση παλιών βιβλίων που είναι απαλλαγμένα από συγγραφικά δικαιώματα μπορεί να έχει στην κατοχή του το σύνολο των εντύπων αυτού του είδους.

Κι επειδή «το βιβλίο θα γοητεύει πάντα τον άνθρωπο και θα είναι η όαση φυγής για όσους περνούν ώρες ατελείωτες μπροστά στο κομπιούτερ», αναπτύσσεται ήδη τεχνολογία (Espresso book Machine <https://goo.gl/C5wRdy>) ανατύπωσης σπάνιων ή εξαντλημένων βιβλίων κατά παραγγελία (on demand) σε μηδενικό σχεδόν χρόνο και με χαμηλό κόστος.

Όσον αφορά τώρα τη χρησιμοποίησή τους στο αναλόγιο και στις συχνές μετακινήσεις ενός ψάλτη, όταν καλείται να ψάλει σε άλλο ναό, το να έχει μαζί του όσα και όποια έπρεπε, αυτό συνιστούσε μια μικρή περιπέτεια. Η νέα ψηφιακή τεχνολογία (και εδώ τα .pdf κάνουν πάλι τη δουλειά τους...) επιτρέπει τη συγκρότηση μιας εξ ολοκλήρου ψηφιακής μουσικής βιβλιοθήκης, όπου μπορεί ο ψάλτης να περιλάβει σε ξεχωριστούς φακέλους όλες τις περιστάσεις ακολουθιών, Εσπερινός, Όρθρος, Θεία Λειτουργία, το Μηνολόγιο, το Τριώδιο και το Πεντηκοστάριο, και σε υποφακέλους τις σχετικές υποδιαίρεσεις, π.χ. Ανοιξαντάρια, Καταβασίες, Δοξολογίες, Χερουβικά, Λειτουργικά, Κοινωνικά, κάθε βδομάδα του Τριωδίου ή του Πεντηκοσταρίου ή κάθε μεγάλη γιορτή του Μηνολογίου. Ως προς το ποιοτικό μέρος του πράγματος η επιλογή του θα σχετίζεται με τις μουσικές του προτιμήσεις (κλασικά ή νεότερων συνθετών/ψαλτών), τα αργά ή πιο σύντομα μέλη, τον βαθμό δυσκολίας στην εκτέλεσή τους από τον ίδιο. Με την έννοια αυτή η μουσική αυτή βιβλιοθήκη έχει τα εντελώς προσωπικά χαρακτηριστικά του συντάκτη της και είναι ακριβώς «στα μέτρα» των επιλογών και των δυνατοτήτων του.

Εδώ έρχεται να συνδράμει και η φορητότητα των ψηφιακών συσκευών ανάγνωσης των ψηφιακών αυτών αρχείων. Ένα tablet ή ένα smart phone ακόμα συνδεδεμένα σε ένα cloud internet, για να είναι πάντα συγχρονισμένα με τον υπολογιστή όπου είναι αποθηκευμένη αυτή η μουσική βιβλιοθήκη, διευκολύνει αφάνταστα έναν ψάλτη να έχει μαζί του όπου γης όλη του τη βιβλιοθήκη και να ψάλλει ό,τι του χρειάζεται και

επιλέγει. Σημειώστε εδώ ότι μπορεί να έχει μαζί του (σε ένα εξωκκλήσι, π.χ.) και κάθε άλλο —μη μουσικό— κείμενο που χρησιμοποιεί, όπως ο Απόστολος και η Τυπική Διάταξις. Διηγούνται ότι ένας γέροντας Αγιορείτης ψάλτης ήταν προσκεκλημένος στα Ιεροσόλυμα να ψάλει σε μια πανήγυρη. Ετοίμασε τις μουσικές τους αποσκευές (βιβλία και... φωτοτυπίες) για ό,τι είχε σχεδιάσει να ψάλει. Μετά την πανήγυρη του ζητήθηκε ευγενικά να ψάλει την επομένη σε έναν άλλο ναό σε μια άλλη ακολουθία. Όμως η φυσική του βιβλιοθήκη βρισκόταν στο Άγιο Όρος και ο γέροντας ήταν σε πολύ δύσκολη θέση να αρνηθεί. Την κατάσταση έσωσε ένας νεαρός που ήταν παρών στη συζήτηση, αφού τον διαβεβαίωσε ότι είναι στο tablet του ό,τι επρόκειτο να χρειαστεί ο Γέροντας.

Μια άλλη συνήθεια που τείνει να επικρατήσει επίσης είναι η φιλότιμη προσπάθεια κάποιων φιλόμουσων/ψαλτών να ετοιμάζουν για τους συναδέλφους τους έτοιμες πλήρεις ακολουθίες για την προσεχή Κυριακή ή την προσεχή μεγάλη γιορτή συγκεντρώνοντας σε ένα αρχείο όλα τα μουσικά κομμάτια που απαιτούνται συλλέγοντάς τα από διάφορα μουσικά βιβλία ή πληκτρολογώντας τα με διάφορα προγράμματα σύνθεσης κειμένων σε βυζαντινή παρασημαντική, που έχουν αναπτυχθεί. Έτσι μπορεί κανείς να έχει στο tablet του σε ένα αρχείο .pdf έτοιμη για να την ψάλει ολόκληρη την ακολουθία της Κυριακής ή της μεγάλης εορτής, όπου έχουν ενσωματωθεί και όλα τα μη μουσικά κείμενα και αναγνώσματα, κυριολεκτικά ready to play! Στο θέμα αυτό, όμως, θα επανέλθω.

Και στην προσωπική μελέτη και αυτοβελτίωση του ψάλτη η σύγχρονη τεχνολογία τού είναι σύμμαχος. Καθώς η ψαλτική τέχνη είναι κατεξοχήν προφορική, αφού όλη η βοήθεια που μπορεί να προσφέρει κανείς σε έναν ψάλτη είναι μέχρι να ανεβεί στο αναλόγιο, είναι πολύ σημαντικό ο ψάλτης να έχει ακούσματα, για να διαμορφώσει και να βελτιώνει τον τρόπο της μουσικής του έκφρασης. Μου έλεγε χαρακτηριστικά γνωστό πρωτοψάλτης ότι τον έστειλε ο δάσκαλός του (γερο-Μελέτιος Συκεώτης) σε γνωστό χαρισματούχο ψάλτη (διακο-Διονύσης Φιρφιρής), για να του «διαβάσει» μια από τις πολύ δύσκολες σε εκτέλεση αργές δοξολογίες (του Κοσμά του Μαδυτινού). Από στόμα σε στόμα και από δάσκαλο σε μαθητή έφτασε στις μέρες μας η προφορική ψαλτική παράδοση. Στο θέμα αυτό και πάλι η πολυτροπικότητα της ψηφιακής τεχνολογίας μπορεί να συνδράμει αποφασιστικά: είναι συνηθισμένη πια πρακτική να

αναρτάται στο YouTube μια μουσική εκτέλεση ενός ψάλτη ή μιας χορωδίας και να μπορεί να την ακούει/βλέπει κανείς (ανάλογα, αν είναι μόνο ήχος ή βίντεο) παρακολουθώντας ταυτόχρονα να ρολάρει μπροστά του το μουσικό κείμενο. Τι καλύτερος τρόπος για προσωπική μελέτη —σαν μια μέθοδος άνευ (φυσικού) διδασκάλου; Και πόσο σημαντικότερο μπορεί να είναι αυτό για ανθρώπους που βρίσκονται απαγορευτικά μακριά από φυσικούς δασκάλους, όπως π.χ. στη Διασπορά; Κι επειδή ο σύγχρονος άνθρωπος συνηθίζει να ακούει μέσω των φορητών συσκευών αναπαραγωγής ήχου μουσική σε διάφορες δραστηριότητές του (περπάτημα, τρέξιμο, ταξίδι, αναμονή σε διάφορους χώρους και υπηρεσίες), μπορεί εύκολα να επιλέγει και να οργανώνει τη δική του μουσική βιβλιοθήκη ήχου προς τέρψιν αλλά και μελέτην μέσα από τις άπειρες επιλογές που του προσφέρονται είτε σε ψηφιακούς δίσκους είτε σε τεράστιες βάσεις δεδομένων.

Συμπερασματικά, για την ώρα, η τεχνολογική πρόοδος είναι στην υπηρεσία μας ως «καταναλωτών» των μουσικών προϊόντων που παράγουν άλλοι.

Β. Το Διαδίκτυο έχει δώσει «βήμα επικοινωνίας» σε ομάδες ανθρώπων ή και σε μεμονωμένα πρόσωπα που δύσκολα θα μπορούσαν να το έχουν μέσω της τυπικής συμβατικής επικοινωνίας. Για να δημοσιοποιήσει κανείς παλιότερα το μουσικό του «προϊόν», κείμενο ή ήχο, έπρεπε να έχει πρόσβαση σε εκδοτικό οίκο ή στούντιο εγγραφής και παραγωγής δίσκων (βινυλίου ή ψηφιακού δίσκου) —πράγμα καθόλου εύκολο για τους περισσότερους και λόγω κόστους αλλά και λόγω πιθανού αποκλεισμού του από τους εκδότες ή παραγωγούς δίσκων για τους δικούς τους λόγους.

Με τη χρήση της Νέας Τεχνολογίας των ηλεκτρονικών υπολογιστών και ιδιαιτέρως του Διαδικτύου τα προβλήματα αυτά έχουν ξεπεραστεί. Σε κάθε υπολογιστή πλέον μπορεί να εγκατασταθεί εύκολα και με μικρό κόστος ένα πρόγραμμα σύνθεσης κειμένων βυζαντινής μουσικής και μέσω του Διαδικτύου να διαδοθεί. Έτσι δίνεται χωρίς περιορισμούς η δυνατότητα έκφρασης και ανταλλαγής κειμένων και ηχητικών αρχείων όλων με όλους, με αποτέλεσμα η ψαλτική και οι ψάλτες να βρίσκουν στη Νέα Τεχνολογία και ειδικότερα στο Διαδίκτυο τον καλύτερό τους σύμμαχο.

Αλλά και η εντελώς ιδιαίτερη προσωπική έκφραση και επικοινωνία με γνωστούς αλλά και αγνώστους είναι πλέον δυνατή και πολύ εύκολη στο Διαδίκτυο. Υπάρχουν πολλοί νέοι τρόποι επικοινωνίας, γνωστοί οι περισσότεροι ως κοινωνικά δίκτυα ή κανάλια κοινωνικής δικτύωσης, όπως το facebook και το twitter, αλλά και πιο «προσωπικοί» χώροι έκφρασης, όπως το blog, το προσωπικό ηλεκτρονικό ημερολόγιο, μέσω των οποίων ο καθένας μπορεί να εκφράσει τις απόψεις του ή να επικοινωνήσει και να ανταλλάξει υλικό με όποιους επιλέγει ή/και τον επιλέγουν. Στο Διαδίκτυο δεν υπάρχει κανείς έλεγχος από κανέναν προς κανέναν, δεν υπάρχουν αυτοί που πρέπει να δώσουν την έγκρισή τους για τη δημοσίευση ενός κειμένου, και έτσι η ποικιλομορφία της έκφρασης θα είναι και στην περίπτωση αυτή ο κανόνας. Για πολύ καιρό στο προβλεπτό μέλλον —περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο της ιστορίας— θα βλέπουμε επικοινωνία μέσω email, chat, blog, facebook, twitter κ.λπ. η οποία θα κινείται πιο πολύ εκτός κανόνων και θα είναι ανεπεξέργαστη και ανέλεγκτη παρά τυπική και συμμορφωμένη σε δεδομένους και αποδεκτούς από την ψαλτική/μουσική κοινότητα κανόνες.

Με αυτά ως δεδομένα συναντάμε όλο και περισσότερους πλέον χώρους προσωπικής έκφρασης ψαλτών ή συλλόγων ψαλτών, οι οποίοι στήνουν προσωπικές ιστοσελίδες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, οργανώνουν ομάδες στο facebook, δημιουργούν τα προσωπικά τους blog. Με όλα αυτά τα εργαλεία δημοσιοποιούν τις προσωπικές τους μουσικές απόψεις, τις προσωπικές τους μουσικές συνθέσεις καθώς και ηχογραφημένα / μαγνητοσκοπημένα δείγματά τους, οργανώνουν αφιερώματα για τον δάσκαλό τους —κάτι σαν αφιερωματικούς τόμους— ή κάποιον παλιότερο σπουδαίο συνθέτη (π.χ. Κουκουζέλη ή Πέτρο Λαμπαδάριο), αναρτούν στο προσωπικό τους κανάλι στο YouTube δουλειά τους, δημιουργούν μέσα από όλα αυτά τα μέσα θεωρητικές συζητήσεις και ό,τι άλλο επιθυμούν. Βέβαια με την «έκθεσή» τους αυτή προκαλούν και τις ανάλογες αντιδράσεις και σχόλια, ώστε με την ιδιότυπη αυτή «δημοκρατία» του αχανούς και άναρχου χώρου του Διαδικτύου, όπου λειτουργεί το μοντέλο bottom up σε πλήρη εφαρμογή, όλοι μπορούν να ακούν και να παρακολουθούν όλους, με αναγκαστικό αποτέλεσμα την προσπάθεια βελτίωσης και τον έλεγχο της «αυθεντίας», αφού το κοινό είναι αυτό που τελικώς αξιολογεί και «ανεβάσει» τη δημοτικότητα και διαμορφώνει τις τάσεις.

Θα μπορούσαμε μετά από όλα αυτά να ισχυριστούμε ότι η τεχνολογία και η ψαλτική τέχνη είναι σύμμαχοι; Ασφαλώς, αλλά υπάρχουν κάποιοι αστερίσκοι, στους οποίους θα αναφερθώ στη συνέχεια.

Ενστάσεις - Πραγματικοί κίνδυνοι - Ποιμαντικές λύσεις

Όπως κάθε ανθρώπινο προϊόν, έτσι και τα τεχνολογικά / ψηφιακά προϊόντα για τα οποία συζητάμε μπορούν να έχουν περισσότερες από μια πλευρές από τις οποίες μπορούν να ιδωθούν. Για το θέμα της ψαλτικής, που μας ενδιαφέρει εδώ, συνοψίζω κάποιες αρνητικές:

α. Η ύπαρξη ενός πολυάριθμου χορού στο αναλόγιο είναι η επιθυμία κάθε (πρωτο)ψάλτη, αυτό όμως δεν είναι τις περισσότερες φορές εφικτό· ακόμα και κάποιος που θα «κρατάει το ίσον» είναι ενίοτε δυσεύρετος. Η τεχνολογία κι αυτόν μπορεί να τον αντικαταστήσει με τον *μηχανικό ισοκράτη!* Τα ζητήματα που τίθενται εδώ είναι πολλά: δικαιούμαστε καταρχάς να εισαγάγουμε ένα μηχανήμα για την υποστήριξη της ιεροπραξίας μέσα στον ναό, όσο κι αν οι υποστηρικτές του λένε ότι ο μηχανικός ισοκράτης δίνει με το πάτημα των πλήκτρων το κατάλληλο ισοκράτημα αναπαράγοντας μαγνητοφωνημένες ανθρώπινες φωνές ψαλτών-ισοκρατών; Κι αν η επίκληση της απουσίας χορού ιεροψαλτών ή της εξοικονόμησης χρημάτων από πλευράς της ενορίας οδηγήσει στην πλήρη εκμηχάνιση της θείας λατρείας με την αντικατάσταση του ψάλτη στην αρχή —μήπως και του ιερέα αργότερα;— από ένα μηχανήμα, πόσο μακριά χρονικά θα είναι η μέρα που θα έχουμε ψαλμωδία χωρίς ψάλτες και αναλόγια ή θεία λειτουργία χωρίς ιερείς; Δείγματα αυτής της εξέλιξης υπάρχουν ήδη... Εδώ η απάντηση πρέπει να είναι θεολογική/ποιμαντική και απολύτως σαφής.

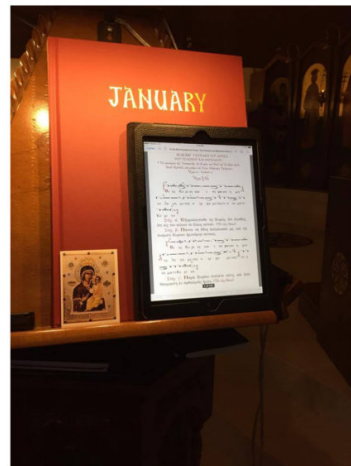
β. Είναι πολύ χρήσιμη ιδιαίτερα για τα ξωκλήσια ή τη Διασπορά η φιλότιμη, όπως τη χαρακτήρισα, προσπάθεια κάποιων να διαθέτουν σε .pdf έτοιμες για ψάλσιμο ακολουθίες. Και εδώ, όμως, τίθενται ζητήματα: η πλήρης κατάργηση όλων των βιβλίων του αναλογίου και η αντικατάστασή τους από ένα .pdf το οποίο ετοιμάζει κάποιος άλλος για τον ψάλτη δημιουργεί μια σχέση απόλυτης εξάρτησης, καθώς δίνεται έτοιμη —σχεδόν μασημένη— τροφή στον ψάλτη, ο οποίος έτσι δε θα μάθει ποτέ ή θα ξεχάσει την τυπική διάταξη των ακολουθιών. Η εξάρτηση αυτή έχει, όμως, και πιο σοβαρά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Η μουσική [προετοιμασία μιας ακολουθίας](#) φέρει

την προσωπική σφραγίδα του δημιουργού του: εκείνος αποφασίζει ποιο δοξαστικό, δοξολογία ή χερουβικό θα ψάλει. Ο χρήστης αυτής της επιλογής, πιεζόμενος συνήθως και από την έλλειψη χρόνου, συμβιβάζεται και ακολουθεί ως «τυφλοσούρτη» τις επιλογές αυτές. Η επανάληψη τον οδηγεί τελικά, χωρίς να το πολυκαταλάβει, στο να γίνει «μαθητής» αυτού που του ετοιμάζει τις ακολουθίες, αφού υποκύπτει αδιαμαρτύρητα σε έναν ιδιότυπο «πολιτιστικό ιμπεριαλισμό».

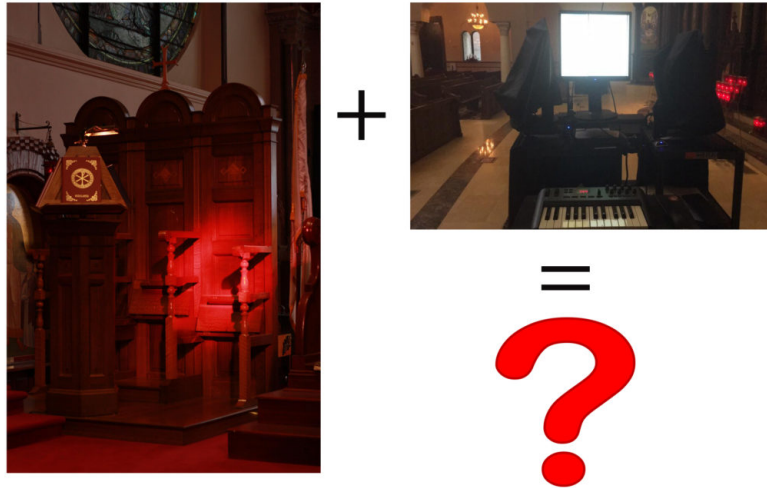
Υπάρχουν ασφαλώς και πιο ανοιχτές λύσεις. Αναφέρομαι σε [έτοιμες ακολουθίες](#) με εντελώς όμως διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις προηγούμενες. Δίνονται και σε μορφή .pdf αλλά και σε επεξεργάσιμη μορφή (.doc), με βιβλιογραφικές παραπομπές στα βιβλία από τα οποία αντλούνται τα προτεινόμενα μουσικά κομμάτια, αλλά και αρκετές εναλλακτικές επιλογές, ώστε ο ψάλτης να μπορεί να διαλέξει μεταξύ πολλών δοξαστικών, δοξολογιών, χερουβικών, λειτουργικών, κοινωνικών κ.λπ. όποιο του ταιριάζει ή τον εξυπηρετεί. Αυτή η πλουραλιστική —άλλος θα την έλεγε και δημοκρατική— πρόταση κλείνει με πλήρη βιβλιογραφία επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για μια σοβαρή, επιστημονική και καθόλου καθοδηγητική πρόταση, με πλήρη σεβασμό στις προσωπικές επιλογές του ψάλτη.

γ. Όσον αφορά την προσωπική μουσική έκφραση και δημιουργία και τη δημοσιοποίησή της, στην οποία επίσης αναφέρθηκα, υπάρχουν κι εκεί αστερίσκοι. Το Διαδίκτυο είναι ένας χώρος χαοτικός, χωρίς αρχηγό αλλά και άναρχος ταυτόχρονα. Η δημοσιοποίηση των πάντων από τους πάντες είναι πολύ εύκολη, με αποτέλεσμα και στον χώρο της ψαλτικής να υπάρχουν αναρίθμητες αναρτήσεις, να παρατηρείται εύκολος πλαγιαρισμός και οικειοποίηση πνευματικής περιουσίας άλλων. Αυτό απαιτεί πολύ μεγάλη προσοχή στο πού καταφεύγει κανείς ποιον εμπιστεύεται και τι επιλέγει, γιατί οι κακοτοπιές είναι πολλές και ο αποπροσανατολισμός εύκολος. Όσο περισσότερη πληροφορία τόσο περισσότερος «θόρυβος». Και καθώς οι τάσεις που διαμορφώνονται bottom up μπορεί να είναι και «λαϊκιστικές» επιλογές τύπου «σουξέ», οι κίνδυνοι πολλαπλασιάζονται. Εδώ η απάντηση είναι κριτική σκέψη, πολύ ψάξιμο, σύνεση και κριτικός γραμματισμός ως προς το ποια φίλτρα θα χρησιμοποιήσει κανείς, για να αποκλείσει την πολλή «σαβούρα» που υπάρχει στο Διαδίκτυο σε όλους τους τομείς και τα γνωστικά αντικείμενα και να εντοπίσει τα μαργαριτάρια, που πάντα υπάρχουν.

δ. Υπάρχουν, τέλος, και πιο θεολογικές/ ποιμαντικές ενστάσεις (Barret, 2017), τις οποίες οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε με πολύ σεβασμό και νηφαλιότητα. Θα σταθώ σε ένα μόνο: τη χρήση των tablet, για τα οποία έχω ήδη εκφραστεί πολύ θετικά, στο αναλόγιο και τη μετατροπή του παραδοσιακού αναλογίου σε ψηφιακό. Για τα tablet έχει εγερθεί σοβαρή ένσταση η οποία συνοψίζεται στη φράση (Barret, 2017): «Ένα λειτουργικό βιβλίο είναι ένα ιερό αντικείμενο, ένα iPad όχι». Επιμέρους ενισχυτικές ανησυχίες έχουν να κάνουν με την ευκολία πλοήγησης σε ένα tablet, το οποίο έρχεται σε αντίθεση προς την πειθαρχία που απαιτεί το ξεφύλλισμα ενός βιβλίου, που έχει μάλιστα και την έγκριση της Εκκλησίας. Κάποιοι διατυπώνοντας ανησυχίες σκευομορφικού¹ χαρακτήρα διατείνονται ότι χωρίς φυσικά βιβλία παραδοσιακές καλές πρακτικές, όπως η τοποθέτηση του Τριωδίου μπροστά στην εικόνα του Χριστού, πριν αρχίσει ο Εσπερινός του Τελώνου και του Φαρισαίου, από όπου το παραλαμβάνουν με ευλάβεια οι ιεροψάλτες, γίνονται προβληματικές. Από την άλλη, αν μετατραπούν τα αναλόγια σε ψηφιακές κονσόλες με σύνδεση σε βάση δεδομένων για την άντληση ψηφιοποιημένων (.pdf) μουσικών κειμένων για τους δύο χορούς των ψαλτών μπροστά στον σολέα και την Ωραία Πύλη ανάμεσα σε βυζαντινές εικόνες και ξυλόγλυπτα τέμπλα, θα τραυματιστεί ανεπανόρθωτα η αισθητική των ναών όπως την ξέρουμε για αιώνες. Δύο εικόνες, που τις παραθέτω ασχολίαστες, νομίζω ότι αποδίδουν εύγλωττα αυτόν τον προβληματισμό:

¹ σκευομορφισμός;

Πηγή: (Barret, 2017)

Υπάρχουν πολλοί αρμοδιότεροι από μένα να δώσουν θεολογικές - ποιμαντικές απαντήσεις στα πιο πάνω ερωτήματα - προβληματισμούς. Εγώ απλώς τα καταθέτω στη συζήτηση και επικαλούμαι κάποιες πρακτικές σε όλη τη Χριστιανοσύνη που δείχνουν ότι έχει αρχίσει να υιοθετείται αυτό το είδος τεχνολογίας τείνοντας να λάβει μεγάλη έκταση με εκκλησιαστική κάλυψη σε ανώτατο επίπεδο: α). Η Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή Αντιοχείας της Βόρειας Αμερικής έχει εκδώσει έναν [ενημερωμένο λειτουργικό οδηγό](#) με ενσωματωμένους υπερσυνδέσμους σε αρχεία .pdf. β) Η [AGES Initiatives](#), μια εκκλησιαστική μη κερδοσκοπική εταιρεία που ιδρύθηκε με την ευλογία του Μητροπολίτη Ατλάντας, έχει ως στόχο τη χρήση τεχνολογίας «για την αποθήκευση, οργάνωση και διανομή ορθόδοξων χριστιανικών λειτουργικών κειμένων και μουσικής για την υποστήριξη της εκπαίδευσης των ιεροψαλτών και για τη διευκόλυνση της ομαλής εκτέλεσης των εκκλησιαστικών καθηκόντων» (Barret, 2017). Το μότο της ιστοσελίδας τους είναι χαρακτηριστικό των στόχων τους: «Απλώς φαντάσου... Καμιά ενορία χωρίς λειτουργικά βιβλία, Κανείς ιεροψάλτης χωρίς μουσική, Κανείς ιεροψάλτης χωρίς δάσκαλο, Κάθε εκκλησιαστική ακολουθία κατά παραγγελία (on demand), Διαθέσιμα για όλους, Πάντα έχετε τα εγκεκριμένα κείμενα, Έχετε πάντα την πιο πρόσφατη έκδοση». γ) στην Ορθόδοξη Εκκλησία του Αγίου Νεκταρίου στην Σαρλότ της Βόρειας Καρολίνας έχουμε την πρώτη full computerized πλήρως ηλεκτρονι-

κή εκδοχή των χορών των ιεροψαλτών: τα αναλόγια έχουν αφαιρεθεί και δεν υπάρχουν βιβλία. Στη θέση των αναλογίων υπάρχουν καρτσάκια φορτωμένα με ηλεκτρονικό υπολογιστή και ηχητικό υλικό που καταλαμβάνουν τα πολύ παραδοσιακά σημεία του δεξιού και του αριστερού χορού μπροστά από τον σολέα. Μια αντρική και μια γυναικεία χορωδία συγκεντρώνονται γύρω από μεγάλες οθόνες ηλεκτρονικών υπολογιστών, στις οποίες ένα κλικ του ποντικιού τραβά ένα .pdf για κάθε μουσικό κείμενο προς εκτέλεση (Barret, 2017). δ) Οι πρακτικές και τα εργαλεία αυτά έχουν εφαρμογή και στον τομέα της Ιεραποστολής πέρα από τη Βόρεια Αμερική. Για παράδειγμα, η [Αρχιεπισκοπή της Κένυας](#) έχει υιοθετήσει επίσημα τα [AGES](#) ως λειτουργικά της κείμενα (Barret, 2017).

Εν κατακλείδι

Η συζήτηση για τη σχέση των ψηφιακών μέσων με τη λειτουργική μουσική, που έχει αλλάξει δραματικά μόλις τα τελευταία δέκα χρόνια, έχει πολύ μέλλον. Μένει ανοιχτό το ερώτημα ποια είναι η βέλτιστη αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος, αφού δεν μπορεί πλέον να αγνοηθεί. Η γνώμη μου είναι ότι, αν η τεχνολογία χρησιμοποιείται ως υποστηρικτικό εργαλείο που διευκολύνει την επιθυμία του ανθρώπου να υμνήσει τον Θεό και δεν περιορίζει αλλά ενισχύει τη δημιουργικότητά του, είναι ευπρόσδεκτη. Όπως και σε κάθε άλλη εποχή μεγάλων αλλαγών, όπως η εφεύρεση της γραφής, στην οποία αναφέρθηκα εισαγωγικά ή το πέρασμα από τον πάπυρο στο βιβλίο, η προσαρμογή μας στις νέες τεχνολογικές συνθήκες και η δημιουργική ενσωμάτωσή τους στη θεία λατρεία θα λειτουργήσει θετικά με την προϋπόθεση καλής διαχείρισής τους με όρους ποιμαντικής.

Σας ευχαριστώ

Βιβλιογραφία

Barret, R. (2017). Voice and machine: Technology and Orthodox liturgical music. *Orthodox Arts Journal*. Retrieved from <https://www.orthodoxartsjournal.org/voice-machine-technology-orthodox-liturgical-music/>

Crystal, D. (2006). Diversity? We ain't seen nothin' yet. Retrieved from http://www.davidcrystal.com/DC_articles/Langdeath3.pdf